

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2021.33.103

Irena Smetonienė

Uniwersytet Wileński, Litwa

ORCID: 0000-0002-5165-8078

e-mail: irena.smetoniene@ff.vu.lt

CHLEB w małych formach litewskiego folkloru*

BREAD in small forms of Lithuanian folklore

Abstract: Bread is one of the oldest human-made foods. With the emergence of agriculture, it became a daily meal and so began to be appreciated, personalised and deified. The image of bread in small forms of folklore shows that it is the main food, so important that people are ready to work hard for it and even baking bread is considered difficult. The result of all this work is a person whose hunger is satiated, and the same is true of the entire family. Although all work is valuable, that of a plougher or generally of ordinary people is particularly appreciated because it is most strictly connected with bread and land. Considerable attention is paid to the quality of bread: it not only has to look nice but also be tasty. Bread allows one to differentiate one's folk from strangers; it reminds one of home and motherland, functions as a symbol of stability and harmony in the family. Data from folklore highlight mutual relationships between bread and people: bread protects people from misfortunes, it heals and warns them of danger. Therefore, people protect and respect it and attribute magical qualities to it.

This understanding of bread was typical of our ancestors. However, given that the data from folklore used in this study come from the 19th and early 20th c., the contemporary understanding of bread may be different.

Key words: bread; concept; meal; human; work

* Artykuł został przygotowany na bazie materiałów projektu „Chleb. Matka. Ziemia” (2019–2020), wspieranego przez Państwową Komisję Języka Litewskiego. Całościowy koncept CHLEBA zostanie zawarty w przygotowywanej monografii „Ziemia. Matka. Chleb”, artykuł zaś zawiera jedynie analizę małych form folkloru.

Wstęp

Archeolodzy twierdzą, że w naszym regionie chleb nauczone się piec w neolicie, tj. przed około 4 tys. laty. Można zatem twierdzić, że chleb jest jednym z najstarszych pokarmów. Wraz z pojawieniem się rolnictwa, stał się stałym elementem pożywienia, dlatego jest tak ceniony, upodmiotowiony i ubóstwiony. Co prawda, jak pisze Pranė Dundulienė, „już w czasach zbieractwa i polowania chleb mógł być pieczony z ziarna, pozyskiwanego z nieuprawianych pól i lasów” (Dundulienė 1989: 38), jednak prawdziwa historia chleba rozpoczyna się wraz z uprawą zbóż. Na pierwszy chleb ziarno ścierano między dwoma kamieniami, mieszano z wodą, formowano placki, które pieczono na rozgrzanym na ognisku kamieniu lub w żarze, po zawinięciu w liść. Jak twierdzi Libertas Klimka, bardziej miękkie placki pieczono po przykryciu ich jakąś pokrywą. Wykonywano ją z gliny – kojarzy się ją z początkami pieca chlebowego ze sklepieniem (Klimka 2013)¹. Takie zwięzające się naczynia znaleziono na Litwie w okolicach Kretyngi i Święcian. Trudno stwierdzić, kiedy pojawiły się prawdziwe piece chlebowe, wiadomo jednak, że budynki z paleniskiem istniały już w epoce kamienia.

Nie był to jednak jeszcze chleb, do którego spożywania jesteśmy przyzwyczajeni. Nasz zwyczajny chleb potrzebuje zakwasu. Chociaż pojęcie zakwasu nie jest przedmiotem badania, to właśnie on dodaje chlebowi żywotności. Fermentacja jest powiązana z mityczną historią kształtowania się życia. „Zagnieciony chleb po pewnym czasie zaczyna fermentować – podnosić się, wydymać, tj. żyć. Życie jest procesem ciągłym, procesem, który zaczyna się od wydarzenia inchoatywnego – narodzin” (Vaitkevičienė 1998: 58). Zakwas chlebowy kojarzy się z domem i zamieszkałymi w nim bóstwami: „Z mitologicznego punktu widzenia należałoby stwierdzić, że zakwas do ciasta chlebowego, zrodzony z relacji między Perkunem a Zemyną – bogami, wyrażającymi fundamentalne zasady mitologiczne, jest prywatnym, lokalnym bóstwem domowym, należącym do niższej kategorii w hierarchii «bogów domowych»” (tamże: 60). Tam zaś, gdzie jest dom i narodziny, tam wytwarzają się więzy pokrewieństwa: „Kwas w sensie zarówno konkretnym, jak i abstrakcyjnym reprezentuje trwałość więzów pokrewieństwa” (tamże). Chleb kwaszony również jest znany od bardzo dawna: Chińczycy jedli go już w III, a Egipcjanie w II tysiącleciu pod koniec neolitu, musiał być znany również w Europie. Ludy rolnicze z trudem zarabiały na chleb, dlatego

¹ Historię chleba, jego rodzajów, sposobów wypiekania i wykorzystania omawia Piotr Kowalski w książce *Chleb nasz powszedni. O pieczywie w obrzędach, magii, literackich obrazach i opiniach dietetyków* (2000).

cenily go, dzielily sie z tymi, komu go brakowalo, tworzyly rozne opowiesci, w ktorych wyrazaly marzenia, by nigdy nie doznac niedostatku chleba.

Dyskurs folklorystyczny

Folklor jest skarbnica, do ktorej ciagle sie odwoľujemy, poszukujac korzeni, prapocatkow wlasnych wartosci. Wedlug Donatasa Sauki, folklor powinien byc dla nas interesujacy juz chociazby dlatego, ze dzieki niemu kazdy moze znacznie lepiej poznac siebie, swój naród, jego kulture, w koncu samego czlowieka. Przeciez w kazdym czlowieku kryje sie tysiac lat doświadczenia, poklady nawykow, sposobow ekspresji, postrzegania, ktore czesciowo zaleza nie od niego samego, ale zostaly ukszaltowane przez wychowanie i komunikacje. Zrozumiec swoje poczatki mozna jedynie poprzez studiowanie kultury, ktorej ogniska od wiekow pielagnowane sa przez pokolenia Litwinow. Jednym z najwazniejszych zjawisk kultury duchowej jest folklor. Gdy sie do niego siegnie, niczym echo powinien sie odezwać duch narodu, wtopiony w watki i postaci, metafory i symbole. Jest bardzo scisle zwiazany z roznyimi dziedzinami zycia spolecznego i osobistego czlowieka: z pracą i wypoczynkiem, z obyczajami i ceremoniami, rozrywką i edukacją, przez cale zycie – od narodzin do smierci – zawsze towarzyszy czlowiekowi (Sauka 1998: 5–20). Dzieki folklorowi mozna dowiedziec sie, czym czlowiek zył, co czul, co widzial i jak kategoryzowal, porownywal i ocenial, czego i jak uczyl wspolnote i swoje dzieci. Folklor „mowi o pracy i determinacji chłopa, pelnej tesknoty marzeniach jego cerek i mardosci starcow” (Sauka 2007: 13). Mozna w nim dostrzec „jadro mysli etnicznej, ktore przeslania pierwotna wizje swiata i irracjonalny poczatek natury, przedzierajacy sie nieprzyzwotym smiechem zagadek, gniewem przekleństw, perswazja zaklec” (tamze) Nie jest latwo badac folklor – kazdy gatunek ma swoja specyfike, sposob przekazywania mysli i informacji, dlatego tez w tym artykule kazdy dyskurs zostal rozpatrzony osobno.

CHLEB w przyslowiach i sentencjach

Przyslowia i sentencje w analizie konceptu sa cenne ze wzgledu na ich zdolnosc do uchwycenia w krótkich wypowiedziach przezyc, okreslonych momentow zycia, postaw kulturowych i moralnych czlowieka, elementu dydaktycznego. Pokazuja one, ze chleb, jako integralna czesc zycia codziennego, byl podstawa oceny roznych przypadkow zyciowych. Czlowiek, obserwujac zywot chleba od ziarna zasianego w ziemi do stolu, porownuje go z innymi przedmiotami, zjawiskami, dzialaniami itp., ktore widzi w swoim otoczeniu.

Z przysłów i sentencji wyłania się obraz tego, jaki był stosunek człowieka do środowiska, co było dla niego ważne, cenne, jaki wyznawał system wartości:

1. W przysłowiaach i sentencjach chleb jest podstawowym jedzeniem człowieka (*Chleb i woda są najlepszym jedzeniem; Nie ma głodu, gdy jest chleb*), dlatego ma ogromną wartość (*Chleb cenniejszy niż złoto*). Jednak jest to nie tylko podstawowy produkt, ale także życiowo ważny pokarm (*Brzuch prowadzi do chleba; Głodne ciało o chlebie myśli; Głodnemu chleb się śni; Głodnemu chlebem pachnie*), dlatego należy nim dzielić się z tymi, którzy go nie mają, którym go brakuje (*Sobie chleb pieczesz, a innym rozdajesz*). Nawet Boga cieszy taki uczynek (*Kiedy Bóg był wesół? Otóż wtedy, gdy biedny biednemu chleba dał*). Nawet jeśli ma się tylko czarny chleb, głód nie zagraża (*Z chlebem z głodu nie umrzesz; Gruba szata – nie nagość, czarny chleb – nie głód; Chociaż czarny chleb, ale smaczny; Niech nawet czarny chleb, aby było co wziąć do rąk; Chlebek, nawet ten czarny, mocy dodaje*), biada jednak temu domowi, w którym chleb się skończył (*Smutny, jakby ostatni chleb upiekł*). Aby w domu zawsze był chleb, trzeba go oszczędzać (*Krój chleb tak, aby na następny raz wystarczyło; Biedny to nawet chleb cienko kroi*), szanować (*Ciasta nie stawiaj wyżej niż chleb*). Na ogół smak chleba jest niewymierny, zawsze znajduje on miejsce na codziennym stole, bez względu na to, kim jest osoba go spożywająca, jaką pozycję zajmuje w społeczeństwie (*Żytni chleb to nawet i księża jedzą*), choć jest to codzienne jedzenie, nigdy się nie znudzi (*Rogal znudzi się, a chleb – nigdy; Ciasto smaczne, ale chleb jeszcze smaczniejszy; Ciasto to nie chleb, było nie było*). Jako główny pokarm i źródło utrzymania, chleb zmusza człowieka do przystosowania się, służenia obcemu, zapominając o poczuciu własnej wartości, wolności osobistej (*Czyja ziemia tego chleb; Czyj chleb je, temu też szczeka; Czyj chleb jesz, temu w oczy patrz; Czyj chleb jesz, temu pieśń śpiewasz*), a nawet kłamać (*Czyj chleb jesz, temu prawdy nie mów*).

2. Chleb nie jest zwykłym pieczywem, bardzo ważna jest jego jakość. Jest określana na podstawie skórki (*Chleb skórka zdradza; Poznasz piwo po pianie, chleb po skórce, a człowieka po charakterze; Chleb po skórce można poznać*), puszystości (*Oklapnięty chleb jak skała; Chleb niczym złoto, niczym torfa*), grubości zmielenia ziarna (*Chleb szorstki jak śruty*). Dobry, smaczny chleb jest porównywany odpowiednio z jakościowymi, ładnymi i smaczными rzeczami (*Chleb jak ciasto; Chleb jak mak*), wadliwy, niesmaczny chleb jest zestawiany „ze złymi wyrobami” (*Chleb jak żużel; Chleb jak kasza; Chleb jak stoma; Chleb jak zły wyrób*). Twardy chleb bywa porównywany z kamieniem (*Chleb jak kamienie będziesz gryźć*).

3. Chleb jest swoistą miarą jakości otaczających przedmiotów (*Jakby chleba nie piekła; Jak chleb bez soli*). Kobieta jest ładna, gdy się jej przypisuje

właściwości chleba (*Mężczyzna jak wino, kobieta jak chleb*), jest dobra, gdy umie piec chleb i nim częstować (*Anna jest dobrą żoną: chleb upiekła, maselkiem posmarowała; Jest dobrą żoną: przyjeżdża z chlebem*). Jeżeli kobieta jest zła, chleb będzie niesmaczny (*U złej gospodyni nawet chleb jest kwaśny; Zła synowa – kwaśny chleb*). Chleb jest miarą mieszkańców, wspólnoty. Symbolizuje albo pracowitość mieszkańców regionu, albo ich lenistwo (*Mieszkańcy Szawl mają brązowy kaftan, ale biały chleb; W parafii w Josvainiai chleb jest biały, młodzież niewinna; Czarna jak chleb w Smilgiai*).

4. Najważniejszy jest własny chleb (*W swojej chacie chleb słodszy; Swój chleb najsmaczniejszy; Swój chleb smaczniejszy niż obce ciasta; Domowy chleb smaczniejszy niż w gościnie; Krojony obcym nożem chleb jest niesmaczny; Obce ciasta są smaczne, ale matki czarny chleb jeszcze smaczniejszy; Obcy chleb tylko zęby psuje; Obcy chleb na obce zęby; Obcy chleb niesmaczny; Obcy chleb jest gorzki*). Chleb pożyczony być może jest smaczniejszy, gdyż pozwala poznać nowy smak, swój jest zbyt zwyczajny (*Pożyczony chleb smaczniejszy*). Jednak pożyczony chleb nie daje sytości, mimo wszystko jest obcy, dlatego w przysłowiach i sentencjach ukształtował się pogląd, iż jest niemiły (*Jak pożyczony chleb bez smaku, tak obca odzież bez ciepła; Sąsiada chleb jest niesmaczny*). Rzeczą jeszcze gorszą niż pożyczanie jest dla Litwina kradzież chleba (*Kradziony chleb noża się boi; Kradziony chleb jest niesmaczny*). Negatywnie odbiera się też kupiony chleb, gdyż, jak już zostało podkreślone, powinien być pieczony przez kobiety w domu (*Kupiony chleb noża się boi; Kupiony chleb niesmaczny; Kupiony chleb odwróconym nożem krój*).

5. Chleb jest symbolem ciepła, domu (*Ciepły chleb mocno pachnie; Gdzie chleb, tam też dom*). Jeśli się nie ma własnego domu, chleb też nie będzie smaczny (*Chleb mieszkającego kątem jest gorzki*).

6. Kiedy się mówi o chlebie, bardzo wyraźnie ujawnia się rola pracy. W przysłowiach i sentencjach wywyższany jest człowiek wykonujący ciężką pracę (*Na czarnych rękach chleb rośnie, na białe – psy sikają; Praca daje chleb z miodem; Żołnierza chleb jest krwawy, lenia chleb – brudny, a robotnika – biały; Czarne ręce na chleb zarabiają*), praca jednak przede wszystkim musi być sensowna i pożyteczna, wówczas można mówić o poczuciu sytości (*Jakie rzemiosło, taki też chleb; Praca od serca – miód z chlebem; Patrz, z czego chleb jesz*). Im więcej pracy się włoży, tym chleb będzie smaczniejszy (*Ciężka praca smaczny chleb piecze; Ciężko pracując, biały chleb będziesz jeść; Ciężka praca – smaczny chleb; Potem zarobiony chleb jest smaczniejszy; Nie bój się gnój wyrzucać – biały chleb będziesz jeść; Głębiej zaorzesz – smaczniejszy chleb będziesz jeść*), mimo iż to będzie zwykły czarny chleb (*Przy ciężkiej pracy, czarny chleb jest smaczny*). Na chleb można zarobić na różne sposoby,

a wszystkie są ważne i cenne (*Jedni grając jedzą chleb, inni orząc; Jedni pazurami, inni głową chleb zdobywają*), jeszcze ważniejszą rzeczą jest dobra znajomość swojego rzemiosła (*Ze swoim chlebem wszędzie znajdziesz, gdzie usiąść; Ze swoim chlebem zawsze będziesz panem; Krawiec i na kamieniu chleb zdobędzie*). Na ogół niezarobiony lub łatwo zdobyty chleb deprawuje człowieka, zapomina on o podstawowych wartościach (*Dobry chleb psuje człowieka; Dobry chleb tyłek drapie; Dobry chleb przystraja rogi; Dobry chleb psuje zęby; Biały chleb nawet dobrego człowieka zepsuje; Amerykański chleb niejednego sprowadził na manowce*). Najbardziej sensowna jest, niewątpliwie, praca rolnika (*Żołnierza chleb jest krwawy, ubogiego – brudny, a oracza – biały; Jedynie chleb oracza jest smaczny, każdy pozostały śmierdzi; Żniwiarki ręce są czarne, ale chleb biały, szlachty ręce białe – chleb czarny*). Rolnik, zwykły mieszkaniec wsi zaopatruje w chleb również przedstawiciele innych warstw społecznych, dlatego jego pracy należy się większy szacunek (*Łapcie na chleb zarabiają, but przejada; Łapcie na chleb zarabiają długim butom; Na biednym cały świat się trzyma, na chleb zarabia; Miejskie ręce farbą się bawią, wiejskie ręce chleb pieką*). O takich, którzy zarabiają na chleb, przemieszczając się od jednego gospodarstwa do drugiego, w przysłowia i sentencjach mówi się tak: *nie z jednego pieca chleb jadł; nie z jednego podwórka chleb jadł; nie z jednego kominka chleb jadłeś*. Jednak takie wędrownie życie jest dla Litwina obce, nie przynosi ani szczęścia, ani spokoju (*Denerwujące jest jedzenia chleba z wielu pieców*). Z przysłów i sentencji wynika, że Litwini uczyli, iż po to, by był chleb, by były dostatek i sytość, pracować muszą wszyscy, gdyż trudna jest dola osoby, będącej na utrzymaniu innych, dlatego w kontekście chleba pogląd na stare osoby jest dość negatywny (*Stary tylko chleb je i miejsce zajmuje*). Szczególnie to się podkreśla, mówiąc o stosunkach z dziećmi (*Chleb męża jesz wiatry puszczając, a dzieci – płacząc; Chleb męża brudny, a dzieci krwawy; Lepiej jeść chleb złego męża, niż dobrego dziecka; Ojczcie mój, jedz swój chleb*). Każda praca jest ciężka, nie ma łatwego życia (*Wszędzie chleb ze skórką*), chociaż niekiedy bardzo się go pragnie (*Wszystkie zęby miękki chleb lubią*), niebezpieczne jest jednak szukanie łatwego chleba, gdyż można w ogóle go stracić (*Szukając ciasta, chleb stracisz*). Litwini potępiają lenistwo – bez pracy życie człowieka jest niewyobrażalne (*Oszczędzaj nie pracę, a chleb; Płacze chlebek, za darmo jedzony; Płacze chleb, gdy leń go je; Płacze chleb, jedzony za darmo; Wyjdź za mąż za ubogiego – chleb będziesz jeść jak słońce; Gospodarz do karczmy – chleb z domu; Na Bogu się skup, ale nie siedź z założonymi rękami*). Jeśli na chleb nie zarobiono, jest niedobry, wadliwy (*Spleśniały jak chleb ubogiego*). Leń nawet jeśli będzie miał chleb, będzie on niesmaczny, czarny (*Chleb lenia zawsze czarny, robotnika – biały; Dla robotnika smaczniejszy chleb niż ciasto*

dla lenia). Niewielkim szacunkiem w przysłowiach i sentencjach cieszą się też ci, którzy potrafią wykonać jedynie podstawowe prace (*Tylko chleb psuć i gnój wyrzucić*). Jeszcze mniejszy szacunek okazywany jest tym, którzy w ogóle nie pracują, gdyż chleba nie cenią (*Panu ciągle chleb zły; Dla panicza chleb jest głodem*).

7. W przysłowiach i sentencjach, podobnie jak w słownikach dialektalnych, wyraźny jest pogląd, że chcąc upiec chleb, należy włożyć wiele pracy, wówczas chleb będzie dobry (*Czoło się poci przy ugniataniu – będzie dobry chleb; Tak chleb ugniataj, by ściany się zrosiły*).

8. Kiedy się mówi o chlebie, ujawnia się też inna ważna dla Litwinów wartość – rodzina (*Gdzie rodzina, tam też chleb*). Wartości rodzinne są przekazywane z pokolenia na pokolenie, nie można o nich, podobnie jak o pouczeniach rodziców, zapominać (*Kto rodziców się nie słucha, je suchy chleb*). W rodzinie, która żyje w harmonii, chleb jest smaczniejszy (*W zgodnej rodzinie chleb jest smaczniejszy; Przy jednym kotle chleb jest bardziej sycący (tańszy)*), łączy on członków rodziny zarówno w nieszczęściu, jak i w radości (*Z kim chlebem się dzielisz, z tym też solą*), otacza domowników miłością (*Bez chleba miłości nie ma*). Obowiązkiem rodziców jest zaopatrzyć dzieci w chleb, dopóki nie dorosną (*Jedz, dziecko, rodzicielski chleb – gdy pójdziesz na swoje, nie będzie nawet czym psuć powietrze*). Jednak gdy w rodzinie nie ma miłości, szacunku, chleb nie będzie smaczny (*Chleb macochy jest gorzki*). Szczególnie dobrze widoczne jest to w przysłowiach i sentencjach o kobietach, które weszły w rodzinę męża (*U ojczulka nawet chleb z plew jest słodki, u teścia nawet żytni jest trudny do przelknięcia*). Ciężko jest też w niepełnej rodzinie, gdyż odczuwalny jest w niej niedostatek chleba (*Chleb wdowy ciężki jest do przelknięcia; Gorzki jest chleb sierot*).

9. Chleb pozwala odróżnić swojego od obcego (*Dopóki dziewczka chleba nie upiecze, nie jest domownikiem; Synowa dopóty jest gościem, dopóki chleb jest przypalony; Chleb upiekł – już nie gość; Nie jest gościem ten, kto chleb upiecze*), wiernego przyjaciela od wroga (*Z nim możesz też na pniu chleb jeść*).

10. Chleb jest nosicielem pokoju (*Kto ci kamyczkiem, ty mu kawałkiem chleba*, por.: *Kto w ciebie rzuca kamieniem, rzuć w niego chlebem* Mat VII, 9).

11. Litwini mają skłonność do idealizowania obcych krajów, podróżowania w poszukiwaniu lepszego życia. Tam też chleb wydaje się smaczniejszy, a życie piękniejsze (*Tam chleb jest gotowy, bierz i jedz z kawą; Cudzy chleb jest smaczniejszy*), jest to jednak tylko pierwsze wrażenie (*Obcy chleb najpierw wydaje się smaczny, ale z czasem staje się gorzki; Nie znajdziesz chleba bez skórki*), swojego, domowego chleba nic nie zastąpi (*Choćby nawet czarny chleb jeść, ale w swojej ojczyźnie; Lepszy w swoim kraju czarny żytni chleb, niż w obcym biały i pszenny*).

12. Człowiek od dawna myślał jednak nie tylko o pełnym żołądku, z wcześniejszej analizy konceptów wynika, że Litwini cenili też inne wartości (*Człowiek nie tylko chlebem jest syty; Człowiek nie tylko chlebem żyje* Mat IV, 4). Chleb w życiu człowieka jest bardzo ważny, ale nie ważniejszy niż bliskie osoby (*Chleb nie mama, można obyć się bez niego; Chleb – nie synowa: zjesz i nie ma*). Człowiek jest najwyższą istotą, nieporównywalną z nikim, nawet z chlebem (*Człowiek – to nie chleb z masłem, nie połamiesz i nie wyliziesz*).

CHLEB w zagadkach

Zagadki stanowią wypowiedzi metaforyczne, w których jeden przedmiot jest przedstawiany przez inny, podobny lub przypominający go. Jest to rodzaj gimnastyki umysłu, zabawa, ale przy analizie konceptu ważne jest, aby zagadka w sposób pośredni opisywała odgadywany obiekt. Opis taki ujawnia ludzki stosunek do chleba, pogląd człowieka na chleb, niektóre cechy chleba. Według D. Sauki, w zagadkach bardzo celowo, ze świadomie przewidywanym efektem operuje się obrazami, ponieważ tworzenie obrazu musi doprowadzić do powstania łąmigłówki. Człowiek otacza wzrokiem cały dom od wewnątrz z jego wyposażeniem, zagrodę i pola z roślinnością, zwierzęta, wygląd człowieka, odzież, jedzenie, niebo i ciała niebieskie. Szczegółowa znajomość przedmiotów jest lekcją badań środowiskowych dla najmłodszych (Sauka 2007: 278).

1. Chleb w zagadkach jest porównywany do czegoś podobnego zewnątrznie. Porównanie często zawarte jest w odpowiedzi na zagadkę:

[1] *Stół, na stole chleb, rozsypane groszki* (Niebo, księżyc i gwiazdy).

[2] *Pełna obora owieczek* (Upieczony w piecu chleb).

[3] *Wzniosłem budynek, rozścieliłem rulon, posypałem okruszki, zawołałem kawki, by zebrały okruszki* (Stół, chleb, łyżki, ludzie).

[4] a) *Piwo bez piany, chleb bez skórki* (Morze, ziemia, słońce/sakrament).

b) *Piwo bez pianki/kwasu, chleb bez skórki, ładna dziewczka/panna/dziewczyna bez wianka* (Wino, komunია/najświętszy/kielich/ciasto młodzieńca /czyste niebo, ksiądz/proboszcz / słońce).

c) *Chata bez mchu, chleb bez skórki, piwo bez pianki, mąż bez żony* (Kościół, ksiądz).

d) *Zielone łąki, białe łąędzie, dziewczka bez wianka, piwo bez pianki, chleb bez skórki* (Kościół, ludzie, ksiądz, wino, komunია).

[5] *Co jest większe od kęsa chleba?* (Bochenek).

Człowiek poznawał przedmioty, porównując je ze sobą. Jak widać, skórka chleba była dla niego bardzo ważna (*Bez czego chleba nie upieczesz?* (Bez skórki)). Jak już wspomniano, chleb mógł być spalony, pozbawiony smaku, gruby, dlatego jego miąższ, który jest puszysty i pachnący, jest bardziej

ceniony. Podobnie jak gleba, na której rośnie chleb, bo w kulturze rolniczej często ziemię dobrze się obrabia, aby była pulchna. Takie zagadki są nie tylko porównaniem, ale także rodzajem pouczenia, jak uprawiać ziemię, aby wydała plon. Chrześcijaństwo nazwało sakrament eucharystii świętym chlebem i człowiek natychmiast stwierdził, że chleb ten nie ma skórki. Inne przykłady pokazują, że podejmowano próby porównania chleba z przedmiotami dobrze widocznymi w najbliższym otoczeniu człowieka – porównania pod względem kształtu i rozmiaru (1, 3, 5), kształtu i wielkości (2).

2. Człowiek porównywał chleb nie tylko na zasadzie cech zewnętrznych – w zagadkach stara się połączyć chleb ze swoim doświadczeniem, ciężką pracą, tradycjami, wartościami moralnymi:

[6] *W jednym piekarniku dwa zakwasy na chleb* (Jajko).

[7] *Nożem kroją, a krwi ani kropli* (Chleb).

[8] *Sam niczego nie je, a ludzi karmi* (Chleb).

[9] *Jestem biały i całkiem niewinny, ale gospodyni ciągle mnie pięściami okłada* (Chleb).

[10] *Dwóch jedzie, dwóch wymachuje, baba się pieni* (ugniatanie chleba).

Można też dostrzec bardzo praktyczne aspekty – pouczenia, jak się zachować w poszczególnych przypadkach:

[11] *Dlaczego tonący tonie, dlaczego chleb się przypala, dlaczego dziewczynka ma dzieci? Dlatego, że za późno wyjmują.*

[12] *Co zrobić, by tonący nie utonął, chleb w piecu się nie spalił, dziecko nie w czasie się nie urodziło? Wyjąć.*

[13] *Dlaczego chleb w piecu nie przypala się, dlaczego ten, kto do wody wpadnie, wodą się nie zachłystuje? Ponieważ wyciągają.*

Centrum zagadki stanowi niewątpliwie jakość chleba (nikt nie chce przypalonego chleba), dlatego porównanie z innymi przypadkami życiowymi jest bardzo sugestywne.

Produkcja chleba była zwyczajnym procesem w każdym domu, jednak człowiek obserwował każdy jej etap i cechy każdego etapu porównywał w zagadkach do innych rzeczy z otoczenia, np. jabłko gnijąc, w opinii człowieka, kwaśniej jak chleb:

[14] *Na drzewie chleb kwaśniej* (Jabłko).

[15] *Na wysokim drzewie chleb kwaśniej* (Jabłka na jabłoni).

[16] *W środku lasu chleb kwaśniej* (Na jabłoni zgniłe jabłko).

Człowiek dobrze znał drogę chleba od zasianego ziarna do stołu i zawarł ją w zagadkach:

[17] *Do gumna – z pola, z gumna – między kamienie, z kamieni – do wody i gorąca, z gorąca – do głodnych ust* (Chleb).

[18] *Biją mnie kijami, przypalają ogniem, kroją nożami i wszyscy mnie kochają* (Chleb).

Chleb jest pożywieniem nie tylko człowieka. Można nim obronić się przed zwierzętami, psami, poczęstować kogoś, ale nawet on nie zawsze obroni, jeśli wrogów jest bardzo dużo. Kogo jest dużo w jednym miejscu, powinien wiedzieć ten, kto odgadnie zagadkę:

[19] *Złych psów setki – ani kijem odgonisz, ani chlebem uspokoisz* (Mrówki).

Ziemia, podobnie jak chleb, były głównymi towarzyszami w życiu człowieka. Wspomniano już o pulchności ziemi i chleba, jeszcze bardziej poetycki jest w zagadkach obraz orki – człowiek kroi chleb, pług kroi ziemię:

[20] *Cziuże wiezie chleby kroją dwa szczury i jastrząb* (Pług, darń, człowiek i konie).

[21] *Nicią kroją kromkę chleba dwa szczury i jastrząb* (Oracz orze dwoma wołami).

[22] *Grube wzgórze: żelazny pług* (krojenie chleba).

CHLEB w wierzeniach

Wierzenia również są odzwierciedleniem doświadczenia ludowego. Ukazują one harmonię w stosunkach między człowiekiem i przyrodą, nadają im postać cnoty i norm moralnych, określonych zasad. Wierzenia, czary „podobnie jak inne magiczne rzeczy, były odbierane jako najświętsze wskazówki, były przekazywane z pokolenia na pokolenie” (Sasnauskas 2006: 7), być może dlatego są żywotne do dziś. Materiał dotyczący wierzeń pokazuje, że w poglądach człowieka na chleb można wyróżnić trzy aspekty: (1) chleb chroni człowieka, (2) chleb ostrzega człowieka oraz (3) człowiek chroni chleb.

1. Chleb chroni człowieka

1.1. Chleb – ochroną przed nieszczęściami:

[23] *Jeśli piorun podpalił dom, nie jest łatwo ugasić go kwaśnym mlekiem i barszczem, a jeśli z chlebem św. Agaty obejdziesz dom, płomień poza wykreślony krąg nawet nie spróbuje się przedostać.*

[24] *Od chmur, silnych wiatrów, grzmotu mieli chleb św. Agaty, umieszczony za świętymi obrazami. Biorą kawałeczek tego chleba, chodząc po polach zegnają chmury, by się rozproszyły i zabrały burze.*

[25] *Jeśli pojawiło się dużo myszy i szczurów, trzeba jedząc chleb pójść do sąsiadów – wszystkie myszy i szczury pójdą tam.*

[26] *Krowom, by złe oczy nie zauroczyły, więdźmy nie zepsuły, dają do zjedzenia chleb upieczony z resztek. Taki chleb piecze się z bobem św. Ignacego i ciemniężycą.*

[27] *Idąc do lasu, trzeba zabrać się sobą chleb, wówczas żmije nie ukąszą.*

[28] *Dziecku przed chrztem zagraża atak złych duchów, dlatego w nocy przy kołyszce dziecka musi stać zapalona świeca i leżeć kawałek chleba. Wszystkie złe duchy od niego się odsuną.*

[29] *Kobiety wkładają do chustki chleba i soli, i wkładają młodej za pazuchę, by zdrowa była.*

Podane przykłady pokazują, że chleb chroni przed różnymi obawami, towarzyszącymi człowiekowi, chroni on litewski dom przed ogniem [23, 24], majątek przed zniszczeniem [25], broni ludzi i zwierzęta przed złymi duchami [26, 28], chroni przed ukąszeniem żmii, chorobami [27, 29].

1.2. Chleb – nosiciel szczęścia, pomyślności, wyznacznik przyszłości:

[30] *Aby żyć szczęśliwie, trzeba podczas budowy domu do fundamentu włożyć kawałek chleba.*

[31] *Młodych przy drzwiach muszą powitać rodzice z chlebem, solą i zapaloną świecą. Wówczas młodym będzie się powodziło w życiu.*

[32] *Jeśli młoda kobieta chce być silna, by nie zabrakło jej ani zdrowia, ani majątku, po ślubie, po powrocie z kościoła, rodzice częstują chlebem i solą.*

[33] *Jeśli babka po raz pierwszy przewijając noworodka wkłada do pieluchy piątkę chleba, dziecko będzie bardzo mądre.*

[34] *Podczas jedzenia kroić chleb miał prawo tylko gospodarz. Po przekrojeniu chleba, piątkę dawał starszemu synowi, życząc, by doczekał się syna.*

Z powyższych przykładów wynika, że chlebowi przypisuje się właściwości przynoszenia do domu szczęścia [30], decydowania o zdolnościach dziecka [33], płci dziecka [34]. Już zostało wspomniane, że na weselu chleb zajmuje szczególne miejsce, przyciąga pomyślność, majątek i zdrowie [31, 32].

1.3. Chleb – środek leczniczy:

[35] *Gdy kęsa gniew (żmija), należy zebrać pewną trawę za dnia przed godziną dwunastą. Po tym, gdy ukąsi gniew, trawę tę się miele i daje z chlebem do zjedzenia bydłu lub człowiekowi. Mówią, że bardzo pomaga.*

[36] *Gdy ubijasz wieprza, podłóż chleb, niech nasiąknie tą krwią – to największy lek na wszystkie choroby świń.*

[37] *Brodawki trzeba potrzeć chlebem, potem oddać go psu – brodawki znikną.*

[38] *Dziecko Łotyszki chorowało na gruźlicę (suchoty). Dlatego musiała dziewięciu lub dziesięciu osobom chleb ukraść na przygotowanie kąpieli. A jeśli nie możesz ukraść, musisz u innych o chleb poprosić.*

[39] *Gdy krowa jest chora na myszy, podnosi się jej rzęsy i wysypuje sól do oczu. Na krzyż przecinają uszy, tą krwią zwilżają chleb i dają krowie do zjedzenia.*

[40] *Gdy ukąsi żmija, trzeba zamówić piątkę chleba i dać do zjedzenia ukąszonemu. Chleb zamawia się trzy razy powtarzając takie słowa: „Ziemia w dół, słońce w górę, tobie złoto, mi dobro. Gdzie byłeś, tam wróć!”*

[41] *Po przyjsciu z łaźni, trzeba od razu zjeść kawałek chleba z solą i popić ciepłą wodą, wtedy duszności się nie pojawią.*

Chleb był dość uniwersalnym środkiem leczniczym. Leczono nim nie tylko różne ludzkie niedomagania [36, 38, 41], ukąszenia żmij [40], ale też choroby bydła [35, 39].

2. Chleb ostrzega człowieka

2.1. Chleb ostrzega przed nieszczęściem, niespodziewanymi zdarzeniami:

[42] *Jeśli chleb pośrodku bochenka jest pęknięty, należy patrzeć na drzwi – ktoś musi dom opuścić – umrze albo wejść do środka – pojawi się wielki gość.*

[43] *Jeśli chleb się dzieli, ktoś od domu się oddzieli.*

[44] *Gdy chleb upieczony w piecu łamie się na pół, umrze któreś z rodziców, jeśli brzeg się odłamuje, umrze dziecko.*

[45] *Jeśli chleb podczas pieczenia przelamuje się – ktoś się rozstanie.*

[46] *Chleb z rąk wypada – ktoś się spieszy.*

W tym wypadku chleb wysyła sygnał, że coś się zmieni, stanie w domu. Może to być śmierć [42, 43, 44, 45] lub niespodziewany gość, który zakłóci spokój [42, 46].

2.2. Chleb ostrzega o skutkach, jeśli się nie będzie przestrzegać określonych zasad:

[47] *Z domu, w którym przez dziewięć piątków z rzędu piecze się chleb, ogień wychodzi i go podpala.*

[48] *Gdy chleb się piecze na liściach kapusty lub tataraku, spodu nie można zdrapywać nożem, gdyż bydlęto nogi połamie.*

[49] *Przekrojony bochenek chleba zawsze się kładzie na stole nieskrojonym końcem w stronę drzwi, by chleb domu nie opuścił.*

[50] *Jeśli ktoś rozrzuca okruchy chleba, paznokcie mu się łamią.*

[51] *Jeśli podczas jedzenia spada chleb – to znaczy, że nie zarobisz.*

[52] *Nie można psa wabić chlebem – doczekasz się bólu.*

[53] *W dniu pieczenia chleba nie siej żyta, gdyż kłosa będą pełne „sady”.*

[54] *Dzieci nie mogą rzucać chleba, gdyż chleb może uciec. Kawatek chleba, który spadł, trzeba pocałować.*

Z wierzeń wynika, że dzień pieczenia chleba był święty, cały dom na swój sposób „służył” chlebowi, starano się nie wykonywać innych prac [53]. Chleb należało oszczędzać, zjeść nawet skórkę [48, 50] i piec dopiero, jak się skończył [47], nie mógł być używany do złych celów [52], na chleb należało zasłużyć (zarobić) [51], nie rzucać [54], umieć należycie podać [49], inaczej odejdzie lub ukarze w inny sposób.

3. Człowiek chroni chleb

3.1. Jakość chleba:

[55] *Jeśli chcemy dobrego chleba, trzeba zostawić trochę ciasta w naczyniu.*

[56] *Jeśli będziesz patrzeć jedząc, jak piecze się chleb lub bułki, popekają.*

[57] *Jeśli przejdiesz nad łopatą podczas pieczenia chleba, ten chleb się nie podniesie.*

[58] *Wyjmując chleb z pieca, trzeba po dwa bochenki złożone wierzchem włożyć do worka i zawiesić wysoko, następnie na jedną noc włożyć do piwnicy. Chleb nie spleśnieje przez sześć miesięcy.*

[59] *Pieczonogo chleba nie można kroić dla spróbowania: cały chleb w piecu zepsuje się.*

[60] *Kiedy się zad grzeje przy piecu, skórka chleba oddziela się.*

[61] *Nie można przejść nad łopatą robiąc bochenki: skórka chleba oddzieli się.*

[62] *Jeśli ugniatając chleb postukasz nogą w kubeł, oddzieli się skórka chleba.*

[63] *Kobiety, piekąc chleb, pilnują, aby drzwi nie były otwarte, gdyż wiatr wpadnie do pieca, chleb popeka.*

Powyższe wierzenia [55–63] ujawniają, że człowiek wymyślił różne zasady, które mając na względzie jakość chleba tworzyły również określony system wspólnotowych wartości i norm zachowania. Na przykład, pozostawienie ciasta wiąże się raczej nie z jakością chleba, a z posiadaniem zakwasu na kolejny raz, zamknięcie drzwi – z powstawaniem przeciągu, grzanie żadu przy piecu – z lenistwem, próbowanie – z jedzeniem chleba wówczas, gdy niezbędne jest podtrzymanie życia, nagromadzenie sił do pracy, a nie kiedy przyjdzie chęć. Obraz chleba pełni tu funkcję dydaktyczną, gdyż chleb jest głównym pokarmem, bez niego grozi głód, dlatego zasady mają charakter obowiązkowy.

3.2. Chleb chroniony jest magicznymi znakami:

[64] *Aby diabeł nie usiadł na chleb, na pierwszym bochenku robiony jest znak krzyża.*

[65] *Jeśli przygotowując chleb gospodyni przeżegna ciasto, złe duchy rozbiegną się.*

[66] *Po upieczeniu chleba, nie można pozostawić pustego pieca. Trzeba umieścić na krzyż dwa patyki lub kawałki drewna. Tak się robi, aby chleba nie zabrakło.*

Te przykłady stanowią jedynie uzupełnienie poglądu, że chleb odgrywał szczególnie ważną rolę w życiu człowieka, dlatego dokładał on wszelkich starań, aby go chronić. Przede wszystkim dlatego, żeby nigdy go nie zabrakło.

Podsumowanie

Podsumowując obraz chleba wykreowany w małych formach folkloru, można twierdzić, że jest on głównym pokarmem człowieka i na tyle ważnym, że dzięki niemu człowiek jest gotowy do ciężkiej pracy. Nawet pieczenie chleba to ciężka praca, ale najważniejszy jest wynik tego trudu – syty, pracowity człowiek, syta rodzina; choć każda praca jest cenna, praca oracza lub zwykłych ludzi zasługuje na szczególny szacunek, ponieważ jest ściśle powiązana z chlebem i ziemią; dużą wagę przywiązuje się do jakości chleba: musi nie tylko pięknie wyglądać, ale także być pyszny; chleb jest też swoistym rodzajem miary otaczających ludzi i wspólnoty, pozwala odróżnić swego od obcego; przypomina dom i ojczyznę, jawi się jako symbol siły rodziny, jej harmonii; w folklorze istnieje wzajemny związek między chlebem a człowiekiem: chleb chroni przed nieszczęściami, lecz ostrzega przed czym, dlatego człowiek go chroni, szanuje, przypisuje mu magiczne właściwości.

Tak pojmowali *chleb* nasi przodkowie, jednak to rozumienie, bez względu na jego wartość, z biegiem czasu ulega zmianie. Mając na uwadze to, że folklor uchwycił głównie poglądy ludzi z XIX i pocz. XX w., wyniki badań przedstawione w tym artykule mogą różnić się od dzisiejszej koncepcji *chleba*.

Literatura

- Dundulienė Pranė, 1989, *Chleb litewiųjų buityje ir papročiuose*, Vilnius: Šviesa.
- Klimka Libertas, 2013, *Duonelės kepimas – šventa apeiga*, „*Vakarų ekspresas*“ 2013-02-05. Dostęp przez internet: <https://www.ve.lt/naujienos/nuomones/nuomones/duoneles-kepimas---sventa-apeiga-909421/> [dostęp: 28.03.2020].
- Kowalski Piotr, 2000, *Chleb nasz powszedni. O pieczywie w obrzędach, magii, literackich obrazach i opiniach dietetyków*, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum.
- Sasnauskas Pranas, Sasnauskas Valdas, 2006, *Lietuvių burtai ir prietarai*, Vilnius: Vaga.
- Sauka, Leonardas, 1998, *Lietuvių tautosaka*, Kaunas: Šviesa.
- Sauka, Leonardas, 2007, *Lietuvių tautosaka*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Vaitkevičienė Daiva, 1998, *Duonos gimimas*, „Tautosakos darbai“ IX(XVI), s. 56–61.

Źródła

<http://www.aruodai.lt/patarles/>
<https://archyvas.lti.lt/elpp/>
<http://www.knygadvaris.lt>
<http://lkiis.lki.lt/misliu-kartoteka>
<http://lkiis.lki.lt/liaudies-tikejimu-kartoteka>

Streszczenie: Chleb w świetle małych form litewskiego folkloru jest głównym pokarmem człowieka i na tyle ważnym, że dzięki niemu człowiek jest gotowy do ciężkiej pracy. Nawet samo pieczenie chleba to ciężka praca, ale najważniejszy jest wynik tego trudu – syty, pracowity człowiek, syta rodzina; choć każda praca jest cenna, praca oracza lub zwykłych ludzi zasługuje na szczególny szacunek, ponieważ jest ściśle związana z chlebem i ziemią. Wielka waga przywiązywana jest do jakości chleba: musi on nie tylko pięknie wyglądać, ale także być smaczny. Chleb w litewskim folklorze jest też swego rodzaju miarą otaczających ludzi i wspólnoty, pozwala odróżnić swego od obcego; przypomina dom i ojczyznę, jawi się jako symbol siły rodziny, jej harmonii; w folklorze istnieje wzajemny związek między chlebem a człowiekiem: chleb chroni przed nieszczęściami, leczy, ostrzega, dlatego człowiek go chroni, szanuje, przypisuje mu magiczne właściwości.

Tak pojmowali CHLEB przodkowie współczesnych Litwinów, jednak to rozumienie, bez względu na jego wartość, z biegiem czasu uległo zmianie. Mając na uwadze to, że folklor uchwycił głównie pogląd ludzi z XIX i pocz. XX w., wyniki badań przedstawione w tym artykule mogą różnić się od dzisiejszego wyobrażenia CHLEBA.

Słowa kluczowe: chleb; folklor; koncept; przysłowie; zagadka